

ОСЕРДЯ ХУДОЖНЬОГО СВІТУ ІВАНА ЧЕНДЕЯ

Я уявляю його перед чистим аркушем. Чоловіка, посрібленого літами. Його волосся здається німбом. Це сама мудрість схилилась над задумами, які, здається, пронизують повітря, як сонячні промені. Цей чоловік – деміург ясного Всесвіту, що обертається навколо Ясенови.

Чистий аркуш ще не знає, що йому судилося стати свідком високих осянь і доказом глибоких душевних потрясінь. Він ще не відає своєї долі, позначеної світлою печаткою вічності.

Чоловік у замрії: знайти барви й аромати, що передали б якимсь ніби дитяче першовідкриття краси в суворих матеріальних ланцях виживання верховинців, створити славень духові, гідності, працьовитості, милосердній любові, творчим пориванням, аби дорівнятися словом до життєдайної щедрості полонин, до контроверсійної простоти колядок, до казки для спраглих дива. Він даруватиме відкриття втомленим від розчарувань, навертатиме паломників до рідних порогів, аби втішилися... Його твір мусить мати силу молитви за родові коріння й майбутнє пагілля, за цю землю, якій звикло б'ють поклони на городчику й нивці, яку з діда-прадіда міряють гірськими стежками, вслухаючись у дихання вітру під вічний гомін Тересви, він мусить набутися з вологими пасмами туманів і колючими струменями дощів, із далекими тронками ягничок і корівок, розсипаних намистом на трав'яних хвилях. Набутися з найріднішими, які завжди знайдуть для тебе і кукурудзяного токану, і бринзи, і кисляку. Набутися серед краси гірської і рукотворної: різнобарв'я квітів і вишиванок, тонкорунних зел і ліжників, багатоголосся громів і трембіт.

Рівень розвитку суспільства визначається ставленням до жінки. Ця аксіома простежується на тематичній палітрі Шевченкової Музи. Вона ж – у фокусі художнього осмислення жіночої долі Іваном Чендеєм.

З перших кроків у малій прозі він не може відвести погляд від жінки-горянки: від Марійки, яка не знає, як врятувати ослаблого сина («Василько», 1946); від хворої матері Михайлика, яка втішає, що святий Микола таки приходив і залишив подарунок («Льодові квіти», 1942); від Юлини, яка проводить чоловіка («На заробіток», 1949), думаючи про те, «що тільки у її Петра латка на латці рябіє на бесагах», які «пожирають» мішечок із кукурудзяною мукою і коновку бринзи, і білу паляницю... Продукти, на які голодні діти. І невідомо, як жінка забезпечуватиме їх необхідним, як встигатиме з городом на Ясеновій, із сіном, як справлятиметься з дітьми. Розгубленість Юлини перед від'їздом виявляється в якомусь хвилинному заціпенінні – та й по всьому. Але письменник настільки тонко передав психологічні вібрації боротьби надії з невідомістю, коли душа героїні розривається між співчуттям до чоловіка і жалістю до дітей, що формує усвідомлення: горянка – то передусім жінка, доля якої щедра на горе. Але вона ж і верховинка – та, що відає вершини духа. Варто, вважаю, чендеєвські жіночі образи розглядати як метафору духовного поступу.

У ранній новелістиці образ матері стає композиційною віссю, довкола якої обертаються персонажі-домочадці, повсякденні проблеми і моральні цінності («Тестамент», 1948). Старенька і немічна, вона бачиться символом несхитного духу, але не в силах витримати випробування – ні, не байдужості невістки, не вербальних маніпуляцій сина, коли від обіцянок-цяцянок Гаврило переходить до погроз і шантажу, – мати помирає від усвідомленої наруги над її волею розділити спадщину навпіл між донькою і сином. Згасає її життєва енергія від руйнації надії на гармонію матеріального володіння і добротворення. Немов гасне їй світ від ураженої зиском синові душі, німіє від його глухоти до співчуття, ціпеніє тіло від його твердого наміру добитися нотаріального засвідчення нібито останньої волі матері на передачу йому всієї землі.

Земля із заповітного дару, сакрального за сутністю, бо ж є носієм життя, краси, джерелом любові – і ці ознаки увиразнюють паралелізм землі-годувальниці та місії жінки-матері, перетворюється в об'єкт пожадливого володіння, предмет маніпуляцій, стаючи тестом на людяність, порядність, чуйність, совіслівість.

Іван Чендей тонко артикулює роль матері в сім'ї верховинців. Здавалося б, матерям усього світу притаманне прагнення гармонії в родині й громаді, турбота про виховання дітей, передача їм умінь і навичок облаштування побуту і залучення до ведення домашнього господарства, прищеплення почуття власної гідності та відповідальності, шанування старших, добротворення на власному прикладі. Однак письменник наголошує на присутніх особливостях умов життя горян – історично й ландшафтно зумовленій певній ізольованості у спілкуванні й працевлаштуванні, а отже, у відсутності інфраструктури, що унеможливило розгалужену систему зв'язків і товарообміну, здобуття вищої освіти й охорони здоров'я. Зрозуміло, що ці етнографічні риси не могли не позначитися на долі жіноцтва. Розлоге художнє осмислення цієї проблематики знайшло відображення в його доробку, зокрема 70-х рр., у повісті «Казка білого інею» (1979) та оповіданні «Цимбаланя» (1972).

Присвятивши повість матері Василені, митець, на моє переконання, засвідчив визріле самоусвідомлення родового коду і відповідальність його передачі за найвищими критеріями. Твір не тяжіє до ідеалізації героїні, хоча присвятою виокремив епік незрівнянність матері в душевній красі. Та й підстав для життєпису-агіографії мав достатньо: тяжка праця нарівні з чоловіком у боротьбі з вічними злиднями, народження дітей без надії на кваліфіковану медичну допомогу чи державну підтримку, опанування секретами народних ремесел у творенні краси, активна громадянська позиція літньої жінки – турбота про сільське валило, що асоціюється з триванням у часі автентичної культури, традиційних занять.

Якби прозаїк не прагнув повноти життєвої правди, заглиблення у світоглядно-психологічні риси образу матері-верховинки, дослідники констатували б народження ще одного зразка соцреалістичного методу, вказуючи на типологічні ознаки образу, на втілення материних мрій у

самореалізації меншої доньки, лікаря Анни. Однак художня правда повісті, як і характери персонажів, далека від однолінійності. І. Чендей зумів поєднати висоту звучання теми з формою репрезентації – поезією в прозі, при цьому застосувавши колористику імпресіонізму та стефаниківський психологізм.

Закони життя вимагали від матері щоденної праці, недосипання, самовідданості. Занурення читача в художній світ повісті дає настільки виразне відчуття лабетів безгрошів'я, з одного боку, і вимушену непоступливість Васильковому проханню купити іграшку на базарі, з іншого, – що внутрішній конфлікт вибору нібито буденного рівня сягає глибин філософського узагальнення: не може мати німувати, а її поступливість обертається почуттям провини перед чоловіком у власній нерозважливості: *«Тобі руки по гірких заробітках мозолями не керваляться! Тебе зашпори не печуть, на твоїх плечах сорочка від солоного поту не розлізається!» «Ти... Тебе... Тобі...»* – здавалося, що тоді скоріше настане кінець світу, аніж хатній сварі. Словом одним не виправдала себе, даремно і в неї руки мозолями бралися, тріскалися і кервавилися...» Тяжкий і вибір письменника: щоб нюансувати материнську любов, він моделює ситуацію упередженого оцінювання, конфлікт вартостей необхідних і другорядних між добувачем і берегинєю. Конфлікт не усвідомлений як латентний, що залишає рубці на все життя своєю перманентністю. Урешті-решт сварка через цоркотало формує родинне ставлення до іграшки як предмета, ворожого світові трудівників і не вартого чесного людського слова.

Василинина згадка про подію майже півстолітньої давності прагне переосмислення на рівні загальнолюдських категорій прекрасного і потворного, зовнішнього сприйняття речей і їх внутрішнього змісту. А читача тонко підведено до роздумів, чи мати усвідомлює себе заручницею життєвих обставин, чи її буття у світі не зводиться до повсякчасного обов'язку і моральної відповідальності за екзистенційний вибір. Ретроспективні ситуації потверджують висновок: м'якість матиного серця зумовила поступку проханню залишити Циганочку, дитячу улюбленицю, що обертається самозвинувачуванням матері в смерті телички, вчасно не подарованої кумі «за голову». Себе, своє вроджене прагнення ладу і чистоти звинувачує Василина в передчасному народженні й смерті донечки Юлинки. Хоча суворі умови життя горян диктують народну філософію аскетизму, примирення із неминучими втратами, навіть пошуку в цій неминучості якогось зернятка вищої справедливості – мати власного янгола на небесах, жінка карається тим, що не розквітло, а отже, порушило гармонію життєвого кругообігу. (Принадно зауважу, що філософема «життя за законами краси» художньо розроблялася А. Морозом, але у творах морально-виробничої проблематики, зокрема в повістях «Троє і одна», «Легке завдання».)

Знаково, що саме в церкві, далекій від цікавого люду, гортає мати свою книгу буття. Немов до останньої сповіді готується. І вражає читача її життєва стійкість і витривалість, парадоксальне поєднання душевної ранимості й тверезої критичності, безапеляційне самозвинувачення у нещедрості без будь-яких скидок на диктат суворих умов (білі пампушки пекла лише двічі на рік –

на Різдво і Великдень). Це зараз, на старості, може дозволити собі податися до загубленої в горах церкви, аби помолитися за здоров'є дітей і щедро обдарувати причетних до служби. Символіка материнської любові – *«Пшеничні хлібини гріли її під самою лопаткою за лівим раменом»* – художня деталь, що промовляє запахом дому, турботою і сакральністю часу, коли обдаровують хлібом.

Персоніфікований світ закарпатського села стає свідком життєвих уроків: *«Зненацька на неї задивився горіх»* – і нагадав про претензії Юра до її Миколи за десяток плодів, підібраних після дбайливих господарів. І докір ощадливості, що межує зі скупістю, і осуд родинного приниження через дріб'язок, внаслідок якого сусіди не спілкувалися, трансформуються в аналіз причин: *«Бідний з бідним знайдуть собі злість на нічому. І вже в злобі до краю ями дійдуть»*. Умови виживання, близькі до середньовічних, зумовлюють кристалізацію відповідних поведінкових психотипів. Матеріальне тримає диктатуру над духовним. А мати прагне гармонізувати родинні стосунки, посіяти в душі зернята добра, співчуття, краси. Тому болить їй іскра непорозуміння між доньками, Анною і Гафією, що давно обросли власними сім'ями. Наводить на роздуми, чи це не задрість терпеливої працюючої горянки до міського комфорту лікарки, а колюча дошкульність її – спроба опосередковано дорікнути за те, що вивчилася сестра, а надати матері невідкладну допомогу доводиться їй, Гафії, яка ні знань відповідних, ані підручних засобів не має. Тільки й ліку, що джерельна вода...

Ніби відповідаючи на питання, чи могла б Василина чи така схожа на неї в працюючості Гафія бути щасливою деінде, хай навіть у місті, під пильним лікарським поглядом Анни, розгортається внутрішній монолог матері про долю заробітчан. Монолог, що не втрачає своєї актуальності: *«У горах під полонинами минув світ її дідів і прадідів. <...> Ніхто з предків ремства на гори не зводив. Принаймні, подібного не чувала вона. Блукали її односельці й земляки взагалі краями далекими в пошуку заробітків і сподіванні бодай на сякий-такий власний клин землі. Ганяла їх і лиха війна. Відпливали за моря-океани, німіючи від нових околиць, проте в снах бачили тільки рідний край і до себе знову й знову кликала їх нездоланною силою рідна оселя... І вже не було земних див, земної краси, котра стала б вищою рідної Верховини...»*

Неймовірно обдарована Цимбаланя, чиєю грою на різних інструментах захоплювалися в Києві й Москві, що без музичної освіти майстерністю брала в полон поважних професорів, задля присутності якої відкладалися сільські весілля, могла б мати небачену для звичайної верховинки кар'єру. Могла б. Та не залишила батька самотою віка доживати. Не покинула тих полонин, де пастушкою бігала, де вперше видобула рідні звуки з дрімби, де їй трембітали трембіти, де промовляло її серце коломишкою:

*«Цілуй, любку, личко моє,
А я буду твоє,
Та будемо ціловані
Обоє, обоє...»*

І мати не покине свою «вольницю» і Голгофу, своє одкровення казки білого інею і родовий Пантеон. Не покине Ясенову, яка дала їй крила для праці на себе і піднесена впевненість у продовженні роду, бо немає цінності, вищої за неї, ту, що «зневонила» за життя, випила струмки поту і при зорях якої засівалися діти. Ту, що дивиться у вікна вічною совістю: «*А який талант мені даш?..*» Справжня література ставить питання. Спонукає до роздумів. Піднімає до вершин духа.

Українські письменники, майже ровесники, Іван Чендей і Анатолій Мороз, майбутні лауреати найвищої державної відзнаки, в умовах панування канону соцреалізму зуміли вибудувати художні світи, осердям яких є жінка. Трудівниця. Мати. Батьківщина. Дивовижно в унісон осмислено топос жінки в гармонізації життя.

Галерея жіночих характерів у творчій спадщині закарпатського митця закорінена в рідний ґрунт і величний дух вічної Ясенової.